

Mohamed HATAMI

BITI RELIGIOZEN V SODOBNEM SVETU*

Kje se nahaja religija našega časa, s kakšnimi težavami se sooča religiozna oseba in kakšne so njene naloge? Naj postavim vprašanje malo natančneje: kakšno je stanje sodobnega sveta, v katerem se nahajmo mi. Izraz *mi* se seveda lahko interpretira na različne načine in privzame različne pomene; v tem primeru mu bomo dali pomen "mi religiozni", muslimani, kristjani, judje in številni drugi; posebej "mi", ki se nahajamo izven uradne zahodne civilizacije; in glede na moj položaj in moje študije, razumite ta "mi" še posebej kot "mi muslimani", čeprav je možno, da mojih besed ne bodo brali le muslimani, in čeprav vprašanje, ki smo si ga zastavili, verjetno zanima tudi nekoga, ki ni musliman, a se ukvarja s težavami človeškega življenja in deluje za dostojanstvo in plemenitost celotnega človeštva.

Torej, da pojasnim: vprašanje o "religiji" postavljam kot musliman, ki bi rad živel v svojem času, ki ima pogled usmerjen v prihodnost in ki bi rad dostojanstveno odigral svojo vlogo v procesu oblikovanja te prihodnosti. Gre za vprašanje, ki se poraja v moji globini: če povem drugače, vprašanja se ne lotevam od zunaj kot človek brez jasnega stališča, ki se ne postavlja na nobeno od vpletenih strani, temveč kot musliman, ki ga žene raziskovalni duh – čeprav je občasno potrebno religijo pogledati tudi od zunaj, da ne bi po nepotrebem stopali na hujskaške položaje in napravili napako, da bi slepo imeli sebe za središče sveta. Kakorkoli že, ko se (mi, muslimani) sprašujemo, v kakšnih pogojih se nahajamo v današnjem svetu, morata sogovornikom biti jasni obe plati vprašanja.

Kar se tiče izraza "mi", sem že poudaril, da gre ta izraz razumeti kot "mi muslimani"; sedaj tukaj dodajam, da smo mi muslimani v preteklosti zgradili civilizacijo, odigrali smo pomembno vlogo v človeški zgodovini, medtem ko je danes naš položaj povsem drugačen, saj ne igramo več te vloge; kljub temu pa bi bili radi vtankani v tkivo zgodovine in si zgradili prihodnost, ki se bo razlikovala od sedanjosti in celo od naše preteklosti, ne da bi hoteli odvzeti prostor tistim, ki niso del naše skupnosti, in ne da bi prezrli dosežke znanosti, raziskovanj in spekulativne ter praktične misli človeštva.

Kakšen pomen pa dajem drugemu delu vprašanja, "v sodobnem svetu"? Na kratko, kot "sodobni svet" razumem "zahodno civilizacijo". Torej vse, kar v tem obdobju vlada in upravlja s svetom in človeštvom, ima močen vpliv na naše ekonomsko, politično, kulturno in družbeno življenje in brez česar – brez njenih odtisov, brez njenih dosežkov – bi bilo življenje nemogoče tudi za tiste, ki ne prihajajo z zahoda. Tudi tukaj, v tem kulturnem centru, kjer sedimo in se pogovarjamo, so povsod prisotne sledi zahodne civilizacije: ta zgradba, njeno projektiranje, upravljanje njene izgradnje, oprema in material, ki so bili uporabljeni, da bi jo

* *Dindari dar Donya-ye Conuni, govor v Libanonskem kulturnem centru Dar on Nodvah (pomlad 1996)*

postavili, mesto, v katerem se nahaja, komunikacijska sredstva, še posebej globalna komunikacijska sredstva, oprema, ki omogoča mojemu glasu, da pride do vas, in mnogo drugega.

Sodobni svet je bodisi sam zahoden (zahoden po pojmovanjih, vrednotah, mislih in teorijah, ne nujno geografsko zahoden) in je torej njegovo življenje zahodno v vseh njegovih razsežnostih; ali pa ni vmeščen v geografski zahod ali v okrilje zahodne civilizacije, a je kljub temu deležen njenega vpliva in ne more živeti brez nje. Takšen je naš sodoben svet. Zahod je seveda človeštvu podaril številne sadove in dosežke, a mu je ustvaril tudi številne težave, kar lahko sicer trdimo za katerikoli človeški fenomen. To, na kar moramo biti pozorni, pa je ugotovitev, da so naše težave pomnožene v primerjavi s težavami na zahodu. V končni fazi je kultura zahodnjaka v popolni harmoniji z njegovo civilizacijo, tako da njegovo osebnost ne razjedajo razkoli; medtem pa se naše težave množijo, ker je naše (individualno in skupno) življenje podvrženo močnim in intenzivnim vplivom zahoda, ne da bi pri tem mi prevzeli temelje zahodne civilizacije, hkrati pa naša kultura, ki v vsem ali deloma prevladuje v naši duši, našem srcu in naši misli, pripada civilizaciji, katere čas je minil (da bi poglobil to temo, bi potreboval več prostora in primernejšo priložnost). Naj takoj pojasnim, da, čeprav ne obstajajo gotove pojasnitve in skupen pogled na koncepte kot so civilizacija in kultura, v tem govoru razumem "civilizacijo" kot celoto materialnih mrež skupnega življenja in vse osnovne strukture in institucije, v okviru katerih se odvija naše življenje, torej ekonomske, politične, tehnološke in druge institucije, ki dejansko sestavljajo tkivo konkretnega, družbenega življenja. Kar se tiče "kulture" mislim, da je sestavljena iz verjetij, ritualov, navad, miselne tradicije in čustev, ki so zakoreninjeni v družbi.

Vir krize zahodnega sveta je možno utemeljiti v nekompatibilnosti med motivacijami in projekti človeka, ki pripada zahodni civilizaciji in med naravo in temperamentom človeka *tout court*. Kriza o kateri govorim, se zaradi vpliva, ki ga ima zahodni svet na nas, širi tudi med nami; toda ta kriza se pri narodih in družbah, ki ne sodijo v zahodni svet, še okrepi, poglobi in pomnoži, ker je kultura, ki v celoti ali deloma določa našo duševnost, povsem nezdružljiva s civilizacijo, na kateri je bolj ali manj utemeljeno naše objektivno življenje; in to protislovje, ki ga zahodni svet opaža na precej manj dramatični stopnji, je tisto, kar povzroča vserazsežnostno krizo, ki tare življenje večine nas, ki ne pripadamo zahodnemu svetu.

Moram dodati, da je razkol med civilizacijo in kulturo v smeri, ki sem jo očrtal, možen: možno je torej, da neka kultura, ki je združljiva z določeno civilizacijo in zakoreninjena v duševnosti ljudi, preživi propadanje in izginotje te specifične civilizacije; toda, ker civilizacija na poseben način tvori temelj kulture, ta razkol povzroči, da postane kultura, ki je ostala osamljena, sterilna in se spremeni v dejavnik zaviranja razvoja ter zaradi izgube svojega temelja kmalu tudi sama počasi izgine. Torej je ena naših osrednjih težav dejstvo, da naša kultura ali njena določena pomembna področja, pripadajo neki civilizaciji, ki je izginila pred stoletji, medtem ko na naše življenje vpliva nova civilizacija, ki zahteva kulturo, ki ji bo prilagojena. To je "naš sodobni svet".

Sedaj se je naše iztočno vprašanje razjasnilo in izgubilo vsako dvosmiselnost: kaj moramo narediti mi, ki smo muslimani in hočemo živeti polno in dostojan-

stveno življenje, ne da bi izgubili našo zgodovinsko identiteto (ki jo za nas konstituira Islam).

Ne pričakujte, da bom tukaj razdelal "manifest", posvečen temu vprašanju: kot prvo, priznavam svoje znanstvene in intelektualne omejitve v soočenju s tako zahtevnimi pričakovanji, kot drugo, pa se človeško življenje ne da zgraditi z "manifestom". Eden najbolj vprijočih argumentov za to je Manifest Marxa in Engelsa in videli smo, kakšne učinke je povzročil: ne glede na to, če hočemo biti pravični, sta oba avtorja, še posebej Marx, bili izredno inteligentni in močni osebnosti, Marx pa se je izkazal kot eden največjih opisovalcev patološkosti kapitalizma zahodne civilizacije, pa je izid njunega dela danes pred našimi očmi.

Iskreno moramo priznati, da je življenje sestavljeno iz skupnega in ponižnega truda in da lahko napreduje le ob sodelovanju, izmenjavi mnenj, zmožnosti simpatizirati z ljudmi, v etimološkem pomenu besede, in s stalnim zavedanjem dejstva, da so človeško umevanje in rešitve, ki jih lahko ponudi človek, omejene. Zato je razumljivo, da je naša tukajšnja razprava le ena od številnih možnosti, nikakor pa tista prava in končna rešitev; naš ideal je razpravljati, sporazumevati se, sodelovati in postavljati vprašanja ter ponujati odgovore z vso resnostjo, inteligentnostjo in iskrenostjo.

Dovolite mi, da ponudim nekaj predpostavk o "religiji", zato da bi lahko kasneje iz tega izvlekli nekaj zaključkov.

1. Religija se je rodila s človekom, predstavlja najstarejši element človeškega značaja. Človeško življenje nima smisla brez religije in brez odnosa s sublimnim. Če človek to želi ali ne, najde znake neizmerne skrivnosti v globokem tkivu svojega bivanja in se v intimnosti svoje duše tega zaveda. Človek je bitje, ki stremi za razkrievanjem skrivnosti obstoječega: obstoječe je prepolno skrivnosti; in ravno v tem je težava človeka, v dejstvu, da se skrivnosti zaveda in jih želi nenehoma razgaljati – kdove, koliko mu jih še ostane za odkriti! Ne glede na to, pa je obstoječe tako zamotano in kompleksno, da poskus razkritja ene skrivnosti vodi k opažanju stotine drugih. Človek se zaveda, da je potopljen v ocean skrivnosti, ki se tičejo obstoječega, zato živi v stanju neprekinjenega čudenja v odnosu do samega obstoječega, v odnosu do take zapletenosti: in religija je najbolj stabilen in iskren odgovor takemu čudenju. Verjamem, da bo, dokler bo obstajal človek, obstajal tudi ta občutek čudenja in dokler bo obstajal ta občutek, bo religija v mislih ljudi zasedala večje in pomembnejše mesto kot katerikoli drugi element ali fenomen; religija je dejavnik povezovanja, ki vzpostavi stik med omejenim človekom in Neomejenostjo, med radovednim in zavedajočim se človekom in bistvom bivajočega, to je s Stvarnikom sveta in Tistim, ki pozna vse skrivnosti. Seveda ni nikogar, ki ne bi v globini svoje osebnosti verjel v Neomejeno in v Sublimno; a se dogaja, da ljudje pozabljajo in zanemarjajo višjo Resnico. Pozabljanje na Popolnost, pozabljanje na to, da obstaja višja raven bivanja, povzroča tragedije, ki so tem večje, kot je močnejše pridajanje statusa nespremenljivosti in neomejenosti tistemu, kar je končno in spremenljivo. Nažalost je bila zgodovina pogosto priča scenarijem takih katastrof, ki jih je povzročil takšen odnos.

Brez Boga, še posebej brez Boga nebeških religij in Boga gnoze¹, ki je drugačen od boga malikovalcev in površinskih bogov, pa tudi od boga filozofov, brez Boga je življenje utesnjeno in mračno. Bog je vrh velikosti in blišča, toda človek, navkljub svoji nepopolnosti in omejenosti, lahko z Njim vzpostavi neposreden in iskren odnos, s srcem in celo z jezikom; v svetu polnem nezanesljivosti in skrbi se lahko pogovarja s samim Jedrom bivajočega in se Nanj lahko obrne v intimni in tihi molitvi; lahko govori z Njim in posluša Njegov odgovor. Bog je lepota in zato se človek Vanj zaljubi; Bog je veličanstvo, je Gospod in zato se Ga človek boji, a ne s strahom, ki navdaja nemočno bitje v odnosu do mogočnega nerazumljivega, temveč z bojznijo nekoga, ki je nepopoln in išče popolnost v popolnem Ljubljemem. Ta bojazen je temelj morale; avtentična morala izhaja iz asketizma in asketizem izhaja iz osvoboditve od spon, ki vklepajo svet. Kdor sledi materialnemu svetu je odvisen od njega, medtem ko je asketu svet na razpolago, kot orodje, ki ga lahko uporablja za izpopolnjevanje na duševni plati, na plati, ki presega njegovo bit. Seveda so obstajali in še vedno obstajajo primeri asketizma, gnostike, religioznosti, ki jih gre kritizirati, saj so ti primeri uničujoči za človeško življenje, kar je otipljiv dokaz za omejenost in zmotljivost človeka, a o tem bi lahko govorili ob neki drugi priložnosti.

Mistična religiozna oseba se oddalji od sveta, zadovolji se z minimumom zemeljskih dobrin in jasno uživa v večjem miru in zadovoljstvu kot nekdo, ki uživa vse materialne dobrine in ima na razpolago priložnosti in bogastva. Saj je končno največja od vseh zadovoljstev potešenost duha, ki je trajno zadovoljstvo, medtem ko je užitek in potešenost telesa in čutov na drugem mestu, ne le zato, ker je le-ta minljiva in ponovljiva, temveč tudi zato, ker so mehanizmi za potešitev telesa izven človekovega dosega in odvisni od številnih drugih dejavnikov in ker je ta potešitev vedno spodkopana in uničena s strahom, da jo bo človek izgubil.

Razumno razmišljajoč zato lahko sklenemo, da je religioznost ukoreninjena v človekovi duši; tudi po neprecenjenem Koranu je religija in vera v enega Boga prirojena človeku.

2. Bistvo religije je njen sveti in sublimni značaj. Če ji odvzamemo sveto in sublimno, religija preneha biti to, kar je. Po drugi strani pa, tam, kjer obstajata sveto in sublimno, obstajata tudi absolutno, nepogojeno in neomejeno. Ne obstaja religija, ki ne bi bila povezana z absolutnim, s svetim in s popolnim: v njih je utemeljena narava religije.

Na tej točki bi rad nakazal enega od nesrečnih dejavnikov, ki grozijo religioznem življenju človeka in religioznosti sami in ki je v toku zgodovine povzročil, na tak ali drugačen način, številne težave človeštvu. Človekovo srce je domače s sublimnim in svetim, ki sta argument in značaj same religije; vsakdo v globini svoje zavesti goji posebno ljubezen (čeprav megleno in zmedeno) do njiju; in ta domačnost, ta privlačnost sama po sebi dokazuje ukoreninjenost človekove duše v tisti

¹ Gnoza (irfan) je iniciacijska, duševna in kontemplativna pot do spoznanja o končni Resnici, do katere se pride, ko človek očisti svoj razum in svojo dušo, se posveti meditaciji o transcendentnem in uspejetej nespremenljivo Resnico kozmičnega reda. Pri tem spozna, da lahko občutljiv svet in fenomeni le deloma odsevajo njeno lepoto.

višji in sveti Resnici, ki je bila v Koranu opisana kot "Božji duh" in v kateri se človekovo stvarstvo izpopolni.

Kljub temu pa človeška bit ponuja dve razsežnosti: metafizično in naravno. Človekova glava je v nebesih, torej človek pozna sveto; toda njegove noge so na zemlji in on je obsojen na življenje na tem svetu; ker je človek del najglobjega tkiva narave in ker je naravni svet označen s stalnim nemirom, sta človekova misel in življenje vedno neustaljeni; kot naravno bitje je človek omejen z različnimi pogoji časa, prostora in družbe, tako da sta njegovo znanje in sam način spoznavanja relativna in zmotljiva. Človek, ki živi na tem svetu, je podvržen silam svojega časa in prostora, je relativen, vezan na zgodovino in občutljiv na spremembe. S časom se spreminjata tako njegovo telo kot tudi njegova misel. Seveda ne trdim, da so vse človekove pridobitve, pojmovanja in spoznanja relativna in da v človekovi misli ne obstaja nič nespremenljivega; toda njegovo trdno znanje, čeprav temeljno, ostaja na splošni in pomanjkljivi ravni. Večji del teoretičnega znanja, do katerega se dokoplje njegova zavest, je relativen, zmotljiv in spremenljiv. Relativna narava človekovih verjetij in spoznanj je še močnejša in intenzivnejša v obdobjih brez Nezmotljivega², ko je človek prisiljen voditi življenje na temelju svoje relativne biti, torej prek poskusov in zmot, in ko mora popravljati tako svoje znanje kot izkušnje v vsakodnevem življenju in v zgodovinskem kontekstu.

Človeška zgodovina je zgodovina sprememb njegovih prepričanj in miselnih izdelkov. Ali je v zgodovini človekova racionalnost ostala vselej ista? In ali se verjetja in pobožno obnašanje neke religiozne skupnosti ni spreminjalo skozi čas? Vse spremembe – ki jih lahko opazamo skozi zgodovino – v prepričanjih privrženecv kultov in utemeljiteljev različnih teoretičnih pojmovanj, pa tudi temeljna razhajanja med teološkimi šolami znotraj ene religije, pa celo doktrinarne razlike med tokovi ene same teološke šole dokazujejo, da ne more nihče trditi, da pozna vso resnico, v vseh njenih oblikah. Ko na primer govorimo o Islamu, kateri Islam mislimo? Ali je to Islam Abu Zarja³ ali pa Islam Avicene⁴ ali Islam al-Gazalija⁵ ali

² Izraz *ma'ssum* pomeni "imun na greh". Za vse muslimane ta izraz referira na preroka Mohameda in na njegovo hčerko Fatimo; za Šiite se predpostavka o nezmotljivosti razširi še na dvanajst imamov, ki po odhodu preroka izvajajo funkcijo vodij islamske skupnosti in ki izhajajo po neposredni črti od prvega, Alija, ki je bil Fatimin mož.

³ V interpretaciji Islama, ki jo je razvil Abu Zar (eden najbližjih tovarišev prerokovega zeta Alija), je velik pomen posvečen temam in idealom družbene pravičnosti in boju proti zatiralcem.

⁴ Perzijec Ibn Sina (Avicena: 980–1037) je razvil poglobljeno interpretacijo Aristotila z vidika koranskega pojmovanja Boga in začrtal vzročno zvezo med stvarstvom in Prvobitnim prek procesa emanacije; s tem je pripravil pot za premostitev prepada med Bogom in materialno realnostjo, ki so ga predpostavljala prejšnja religiozna pojmovanja.

⁵ Al-Gazali (1058–1111) je v svojem tekstu Uničenje filozofov izrazil radikalen odziv na osrednjo vlogo, ki jo je v islamskem svetu igrala filozofija; trdil je, da se sveti spisi ne smejo interpretirati z racionalnim branjem, temveč da morajo biti preprosto sprejeti v njihovem dobesednem pomenu.

Islam al-Arabija⁶ ali Islam sufistov⁷ ali pa je to Islam al-Ašarija⁸ ali Islam motešarehan ale zaher? Na kateri? Ta niz neizpodbitnih zgodovinskih pričevanj potrjuje relativno naravo človekovega spoznanja, celo na religioznem področju. Danes, ne glede h kateremu bogočastju pripadamo, se od naših očetov razlikujemo tako v teoriji kot v praksi. Ne trdim, da se vse vedno spreminja, toda spreminjanje številnih dejavnikov, ki pogojujejo človekovo osebnost in s tem relativno naravo človekove misli in življenja, so temeljna in resnična dejstva.

Torej, ena od osnovnih težav, s katerimi se soočajo religiozne družbe, je ta: na eni strani te družbe verujejo v Resnico in v absolutne, sublimne in svete resnice; po drugi strani – v toliko, ker gre za bitja, katerih misli in življenja imajo dejansko relativen značaj – preučujejo in vrednotijo te argumente glede na zmožnosti svojih relativnih misli in svoje relativne duše. Dokler se bodo zavedali svoje omejenosti in razlogov, ki povzročajo zgoraj opisano protislovje, njihove notranje težave ne bodo dobile razsežnosti katastrofe. Do velikih katastrof, ki s seboj nosijo tragedije, pa pride v religioznih družbah, v katerih absolutni in sveti značaj, ki je bistvo religije, prenesejo na interpretacije, omejene s prostorom/časom, relativne in zmotljive, ki jih o religiji razvija človek, in ko ljudje enačijo religijo s tem, kar so sami, v svoji omejenosti, proizvedli; tako se krepi prepričanje, da je religiozna le tista oseba, ki sprejme te interpretacije; in iz tega se razvijajo številne izroditve, številne nevernosti, številni spori.

Obstajamo torej mi, religija (katere bistvo je "sveto", "sublimno" in "absolutno") in nek skupni element, ki mu pravimo razum, le-ta pa je mehanizem za razumevanje tega sveta in sredstvo, ki ljudem omogoča, da se izjasnijo in sporazumevajo. Četudi bi, kot številni filozofi, menili, da človeški razum označujejo nekateri nespremenljivi principi, ki so sposobni oblikovati absolutne zaključke, ki so veljavni vedno in povsod, bi kljub temu morali priznati, da je človek v svojem sklepanju in ko rešuje svoje težave s tem, da se zateče k svojemu razumu, še vedno tako omejen, da so njegova spoznanja in interpretacije, njegovi sklepi še vedno pretežno pogojeni s številnimi dejavniki in da so torej relativni in zmotljivi. Neizpodbiten dokaz in pričevanje za to našo trditev so velike spremembe, ki jih neprestano doživljamo v naših mislih in življenju, in razlike v mnenjih, pojmovanjih in interpretacijah, ki niso značilne le za privržence posameznih kultov, temveč tudi med teološkimi šolami iste religije in celo med tokovi iste teološke šole.

⁶ *Mohji al-Din ibn Arabi (1165–1240), ki je izviral iz Andaluzije, je ravnal spekulativno filozofsko strukturo, ki je bila povezana z iluminacionistično šolo (ishraq; ime izvira iz pojmovanja, da je izvor vsega bivajočega "luč luči", to je božansko bistvo, od katerega so v hierarhičnem redu odvisne različne vrste luči vse do telesnih materializacij), raziskoval pa je predvsem različne postaje na poti, ki jo mora prehoditi gnostik, da bi dosegel do Boga, od telesnosti prek psihičnih momentov do duševne razsežnosti, dokler ga ne prežme želja po zlitju z božansko popolnostjo.*

⁷ *Sama gnoza (glej op.1) se razlikuje od svoje različice, ki jo imenujemo sufizem (tasawwuf), ki mu del ortodoksnega Islama oporeka verodostojnost.*

⁸ *Teološka sekta, ki (stoletja pred Davidom Humeom) zanika bistvo principov vzročnosti, ima poseben pogled na imena in značilnosti Boga ter zanika prepričanje, da ima človek svobodno voljo.*

⁹ *Skupina, ki verjame v površinske očitnosti (torej v izključno dobesedno vrednost) besed religioznih tekstov, ne sprejema možnosti, da bi bile te besede posredovane ali interpretirane in zavrača možnost, da bi se k razumevanju religiozne razsežnosti pristopilo z metodo racionalnega dokazovanja.*

Skupni mehanizem, h kateremu se zatečemo ali bi se morali zateči, če gre vse po sreči, za naš pristop k bivajočemu in naravi (to je k tekstu o genezi in stvaritvi) ter obenem k božanskemu Razodetju (to je k tekstu o Zakonu in religioznosti), je ravno človeški razum, človeško znanje, ki je omejeno in dojemljivo za spremembe.

Ali takšno razmišljanje navaja k sklepu, da so vrata absolutne Resnice zaprte za človekov duh? Vemo, da so nekateri zahodni filozofi v polpretekli zgodovini odgovorili pritrdilno na to vprašanje; zanikali so obstoj absolutne resnice ali vsaj zanikali, da bi se je lahko človek dokopal; tako so mnogi zahodni misleci prišli do zaključka, da bi morali povsem izbrisati religioznost ali pa jo vsaj izključiti iz družbenega in vsakdanjega življenja. Tako naj bi torej obstajali le mi in naš razum, ki je omejen in zmotljiv (seveda moramo izpostaviti, da ne obstaja in ni nikoli obstajala enotna interpretacija, ki bi dala pomen izrazu "razum"). Ne glede na vse, pa takšno zatiranje ne bo nikoli prepričalo religiozne osebnosti, ki v globini svoje duše verjame v vsemogočnega in vsevednega Boga. Štejem za nemogoče, da bi Bog spodbujal svoje sužnje k religioznosti, če ne bi obstajala neka pot, ki bi vodila do Njegovega globokega bistva. Spodbujati nekoga, da doseže nek nedosegljiv cilj, bi bilo nerazumljivo in krivično že, če bi tako vabilo ponudil nek človek; še toliko bolj pa v primeru, ko to vabilo ponuja Bog, ki ga označimo za vsevednega in stvarnika človekovega sklepanja.

Po mojem mnenju je gotova pot do spoznanja Boga pot intimne združitve¹⁰ in ne pot zavesti; to je pot srca, ne razuma - pot, ki jo tudi religije močno cenijo. Naši islamski predhodniki so nas naučili, da je razum orodje, s katerim obožujemo dobrohotnega Boga. Tukaj je razum vir oboževanja, ne izvor zavesti; toda drugje je bilo oboževanje označeno kot pot do zanesljivosti, ne pa pot, ki bi se začela na poznani predpostavki in vodila do nepoznanega izida. V dragocenem Koranu je zapisano: "in obožuj... svojega Gospoda, dokler ne dosežeš vzvišene zanesljivosti!" (15,99) Pot zanesljivosti in spoznanja vodi prek oboževanja, obnašanja in notranjega očiščenja. Z drugimi besedami, najboljša pot do religioznega spoznanja Boga je pot intimne združitve, ki vodi k doseganju in ne razumevanju. Seveda ta razprava nima za cilj na kakršenkoli način zavračati moč razuma in filozofskega ter teoretskega spoznanja, še posebej v Islamu, ki je v pomembni meri utemeljen na elementu racionalnosti in na miselnosti. Kljub temu pa je potrebno poznati omejitve vsake od sestavin človekove duše, da bi bili pravi verniki pa moramo slediti poti srca.

Religiozna resnica je izkušnja, ne pa misel; izkušnja, katere izhodišče je oblikovanje samega sebe, obvladovanje skušnjav, biti pripravljen predati se Jedru neizmernosti in posvetiti svoje srce Ljubljenemu. Če človek prehodi to pot, doseže Boga - to doseganje pa ne pomeni razumevanja. Razumevanje je delo razuma in na podlagi znanj o spoznanem pride do nepoznanega; v večjem delu je razumevanje relativno, saj temelji na sposobnostih tistega, ki uporablja razum, in je odvisno od prostorsko/časovnih danosti ter številnih notranjih in zunanjih dejav-

¹⁰ "Intimna združitve", označena naprej tudi kot "združitve", v gnozi (primerjaj op.1) označuje postopno človekovo opuščanje svoje individualnosti; na ta način se končno združi z Absolutnim, da bi bilo "vsrkano" v Resnico v zvezi polne ljubezni, kot "se kapljica vode, ki je bila ločena od morja, vanj vrne in z njim zlije". (Motahari)

nikov. Kar sem dosedaj povedal seveda ni nič novega in ničesar ne dodaja k temu, kar nas učijo religiozni teksti; tudi vsi veliki mistiki potrjujejo omejenost razuma, pravijo, da so noge pristašev logičnega razmišljanje "lesene", torej zelo nestabilne in šibke, zavrnilo so iskanje Resnice prek tesni razuma in se začeli truditi, da bi našli Razum razuma. Poudariti moramo, da niti veliki misleci kot Avicena niti številni filozofi, ki so zagovarjali učinkovitost in moč razuma ter verjeli, da so intelektualna in dokazljiva spoznanja res avtentično znanje, niti oni niso trdili, da bi lahko prek razuma dosegli bistvo Resnice in vrh Sublimnega, saj razum misli, kar je spoznanega. Lahko celo priznamo, da nas razum lahko pripelje do meja Sublimnega: toda ne bo nas pripeljal do njegovega bistva.

Pot srca je tista, ki nas pripelje do Resnice. Religiozna resnica je izkušnja, ki jo religiozni človek doživi, če krene na pot z iskrenostjo svoje duše in iz globine svojega srca. In čeprav, kot je pričakovati, so številni gnostični filozofi in mistični teoretiki skušali dokazati, da ta pot in to vedenje ponujata tudi razumljiv vidik, je kljub temu ta pot tlakovana na doseganju in ne na razumevanju.

Težavnost tega vprašanja temelji na tem, da samo posameznik, ki sledi poti srca, torej edini poti, ki nas zanesljivo pripelje do Resnice, in dospe do njenega konca, razume samo Resnico. Z drugimi besedami, pot srca je individualna pot, ne skupinska; vsakdo mora po njej hoditi sam, da bi dosegel cilj, in v trenutku, ko ga doseže, ne more tega posredovati drugim prek mehanizmov signifikacije in metodične zaznave, saj gre za globok občutek zavedanja, ki ga je možno doživeti le z osebno izkušnjo.

Po drugi strani je človek družbeno bitje, ki je obsojeno živeti na zemlji z drugimi ljudmi, zato potrebuje mehanizme, ki jih deli z drugimi, da bi se lahko z njimi sporazumeval. Jezik je zelo pomembno orodje za medčloveško sporazumevanje, toda jezik izraža in sporoča neko nematerialno resničnost, ki obstaja v mislih človeka. Človek je gospodar spoznavanja z razumom in zaznavo in prek jezika, recimo, sporoča drugim to, kar razume, kar zaznava, kar sklepa, svojo interpretacijo realnosti in tudi svoje občutke ter drugim razlaga, kaj se dogaja v njegovem duhu. Beseda je izraz misli in tukaj mislim "misl" kot zmožnost, ki je skupna vsem, ki se ukvarjajo s spoznavnim. Zahvaljujoč misli se lahko spoznava; prek misli, objekta spoznavanja in človeške zmožnosti razumevanja. Razumevanje – če ne vedno in povsod, pa vsaj v večini primerov – je odvisno od številnih pogojev in okoliščin, ki niso pod človekovim nadzorom. Človek, čeprav je v okviru svojih možnosti neomejen in čeprav se mogočnost njegove biti ne more omejiti le z materialnimi in naravnimi parametri, je kljub vsemu še vedno s časom in prostorom omejeno bitje, tako da je njegov pogled omejen. Pogojen je s svojimi čustvi in njegova razumnost se ne more izogniti vplivu njegovih želja in čustvenih nagibov. Vse to nakazuje, da imajo tako razumevanje kot medčloveški odnosi nekaj skupnega: to, da so v številnih primerih relativni in zmotljivi. Dejstvo, da se interpretacije, ki jih razvija človek, spreminjajo z vseh vidikov, je že samo po sebi zadosten dokaz za mojo trditev in mislim, da nihče ne more spodbijati mojega razmišljanja, vsaj v njegovih osnovnih točkah.

Torej lahko trdimo, da človek v globokem tkivu svoje osebnosti poseduje znak nekega višjega sveta; kljub temu pa človek z vsemi svojimi značilnostmi in omejit-

vami le živi na tem svetu in v njem poseduje nek mehanizem, to je razum, katerega naloga je razumevanje zemeljske realnosti; ker je ta svet nestalen, zmotljiv in dovzeten za spremembe, človek, dokler je na njem in dokler je vpet v skupnost, nima druge možnosti kot interpretirati svet s pomočjo tega mehanizma, ki mu ga je stvaritev dala na razpolago.

S pomočjo misli in razuma lahko človek, da bi prišel do nekega zaključka, preučuje dva teksta: eden je tekst o obstoju narave, to je tekst o stvaritvi, drugi pa tekst o Razodetju in Zakonu, to je tekst o kanonu in bogočastju.

Hodeč po poti srca in zahvaljujoč praktični vedenjski izkušnji se lahko človek združi z Načelom stvaritve in z globokim Smislom religije; religija slehernega posameznika je notranje izkustvo, ki se pridobi z združenjem obstoječega bitja z izvršnim Načelom. Toda, ker smo razumna bitja in nagnjeni k učenju, ker se nahajamo na tem svetu in živimo v okviru skupnosti in ker je naše razumevanje naše skupno življenjsko orodje, ki ga zgradimo s pomočjo naše skupne racionalnosti, zaradi vsega tega razumemo religijo tako kot razumemo naravo in se z drugimi sporazumevamo na temelju takega razumevanja; in ker naše razumevanje, čeprav mu lahko hipotetično priznamo neko stabilno strukturo, kljub temu temelji na relativnih in spremenljivih osnovah, se ravno na tej točki izpostavi ena temeljnih in najnevarnejših težav religioznih družb. Nekateri religiozni ljudje oskrunijo svetost, absolutnost in sublimnost bistva religije in Resnice nekega bogočastja z omejenimi in relativnimi interpretacijami same religije in z razumevanjem, ki je pogojeno z obdobjem in krajem v katerem živijo. S časom in glede na spremembe, ki se dogajajo v mislih in življenjih ljudi, interpretacija, ki je bila razvita v preteklosti, ni več sposobna ponujati ustreznih odgovorov. Toda namesto, da bi osvobodili telo Resnice starih, tesnih oblačil in bi se teoretičnih in etičnih zalog religije lotili z novimi pogledi, namesto, da bi oblikovali popolnejšo in bolj živo interpretacijo religije, se te religiozne osebe na vse pretege trudijo, da bi vsilile resničnosti svojo nepopolno interpretacijo: to je na dolgi rok obsojeno na propad, na kratki rok pa povzroča katastrofe.

Obstaja zelo pomembna razlika med pojmovanji o naravnem svetu, ki jih ima človeštvo danes, in tistimi, ki jih je imelo v preteklosti. V preteklosti so se celo trudili, da bi dali značaj svetega tudi naravnim znanostim in človekovim interpretacijam o naravnem svetu: Cerkev ali druge religiozne skupnosti so posvetile neko določeno interpretacijo narave in cela stoletja niso na površje prišli novi pogledi, novi poskusi prenovitve znanja. In koliko ovir in pritiskov so morali utrpeti raziskovalci in misleci! Toda postopoma se je tak pogled spreminjal; danes skoraj nihče od kristijanov, muslimanov ali privržencev drugih religij ne zagovarja stališča, da "Razodetje" in "Sveti tekst" določata človekove naloge v razmerju do pojavov v naravnem svetu; nasprotno, vsi do neke mere priznavajo, da je za spoznavanje sveta in narave potrebno uporabljati razum in misel, razvil pa se je teoretični sistem, ki ostaja veljaven, dokler uspeva zagotavljati odgovore na vprašanja in pomaga zadovoljevati potrebe, a ga je ob tem vedno moč ovreči in čaka na svoj padeč. Takšen način mišljenja in vrednotenja pa se še ni uveljavil v okviru znanosti o človeku in družbenih znanosti. Seveda moramo izpostavljati razliko med argumenti čistega razuma in med dejstvi, ki jih lahko raziskujemo poizkusno. Koliko

filozofov in mislecev s področja znanosti o razumu verjame v nespremenljiva in univerzalna načela! Toda humanistične znanosti niso same po sebi univerzalna načela; ravno nasprotno, interpretacije, ki jih proizvede človeški razum, so predvsem teoretične, so sklepanja na podlagi drugih teorij ali spekulativnih aksiomov.

In ravno v tem sklepanju postanejo vidni relativni značaj, omejitve in napake človekove misli; torej, interpretacije, ki jih razvija človek tako o naravi kot o religiji, so spremenljive in vsekakor človekove.

Pri preučevanju teksta o naravi, pri analiziranju teksta o Zakonu, torej v preučevanju "sveta" in "Razodetja", človek uporablja tako svoj razum kot svojo sposobnost razumevanja in njegovo znanje je sestavljeno iz interpretacij, ki jih je razvil iz teh dveh virov; take interpretacije so interpretacije Resnice, ki jih je oblikovalo človeško bitje, ki je omejeno in relativno, in kot spremembe človekovih pogledov in njegovega znanja o naravi ne povzročijo spremembe resničnosti, tako tudi spreminjanje človekovih pogledov na religijo ne poškoduje Resničnega, Svetega in Sublimnega samega bistva religije. Do škode pa pride v trenutku, ko neki človek (kdorkoli že to je) obravnava svoje interpretacije o religiji kot religijo samo; v tem primeru je prizorišče zaprto za kakršenkoli drugačen pogled, drugačno razumevanje ali interpretacijo in koliko izobčenj, izroditev, sporov in spopadov je zabeležila zgodovina zaradi te težke napake! V takih primerih utrpita škodo tako človek, katerega um, ki je vedno v gibanju proti Resnici, je trenutno zaustavljen, kot tudi religija sama, saj človekova misel, ko je končno spet osvobodjena, potem ko je bila zatirana, spozna religijo v njenih tesnih oblačilih in v temačni atmosferi, ki je le določena interpretacija religije, in postane skeptična do samega načela religioznosti.

Na podlagi vseh teh izhodišč bi želel priti do zaključka: biti religiozen v današnjem času pomeni hrabro razlikovati bistvo religioznosti, ki je sublimno in sveto, od interpretacij o religiji, ki jih je razvil človek in ki so po svoji naravi relativne, omejene in dojemljive za spremembe; to bo zagotovilo, da bo religija ostala v svojem svetem prostoru v globini srca verujočih ljudi, hkrati pa bo to odprlo pot za pozitiven razvoj religiozne misli. Če imamo v mislih različne, pogosto nasprotujoče si interpretacije o religiji, ki so bile ponujene v toku zgodovine, in razlike v interpretaciji med različnimi mistiki, filozofi, privrženci hadita¹¹, površinskimi opazovalci in drugimi utemeljitelji miselnih tokov, ne smemo misliti, da je pogled, ki smo ga razvili mi, ravno pravi in globoki Pomen religije; kadar črpamo iz religioznih zalog je pomembno, da je naš pristop vedno utemeljen na korektnih, znanstvenih, logičnih, določenih in jasno opredeljenih metodah – metodah, ki so sicer, kot vsak človekov proizvod, spremenljivi in ki jih lahko izboljšamo. Res je, da

¹¹ *Hadit so dokumenti, v katerih so zbrane izjave, trditve preroka Mohameda ali opisi njegovega vedenja v določenih situacijah. Skupaj s Koranom predstavljajo haditi vir zakonov za muslimane, kot parametri za sleherno vrednotenje. Skozi stoletja je zbirka, komentiranje in filološka kritika haditov, postala prava znanost zaradi potrebe, da se iz korpusa Tradicije izloči citate, katerih avtentičnost ni bila zanesljivo potrjena. V glavnem tudi danes izjave, ki so protislovne tekstu Korana, ne štejejo za vir zakonov; haditi, za katere bi bilo težko določiti skladnost s Koranom, pa so le odloženi na stran. Obstajajo pa, tako med šiiit kot suniiti, skupine verujočih, ki so prepričani, da mora biti vsak hadit, ki je zabeležen v Tradiciji, nujno spojen z zakoni kot tak in da ga je potrebno sprejeti izključno dobesedno, ne da bi ga interpretirali z razumom.*

je religija sveta, toda priznati moramo, da je naša interpretacija religije človeška. Ko se strinjamo glede tega načela, postane razumljivo, kako pomembno je, da je človek ponižen, vedno iskreno pripravljen na spreminjanje in tudi dojemljiv za uporabo miselnih in življenjskih izkušenj drugih ljudi.

Glede na vprašanja in potrebe, ki se venomer spreminjajo - tista vprašanja in potrebe, katerih odgovori določajo usodo človeškega življenja - lahko razumemo religijo na najbolj živ in učinkovit način: to je bistveno. Seveda, kot sem že rekel, ne moremo kot veljavno sprejeti vsako interpretacijo, tudi tisto, ki nima trdnih temeljev, tako kot se v znanosti ne sprejme vsake interpretacije narave, ki jo razvije kdorkoli, kakorkoli hoče. Veljavna interpretacija religije, kolikor je razumna in logična, je odvisna od spoštovanja izvirnih zalog religiozne misli, za nas muslimane še posebej od spoštovanja Korana, in tudi od poučenosti o metodah razumevanja, ki omogočajo doseganje religioznega spoznanja in njegove uporabe, a ne glede na vse to bo končni proizvod še vedno le naša interpretacija religije, medtem ko večni značaj religioznosti ne moremo pripisati nobeni od posameznih interpretacij, omejenih in ujetnic časa in prostora. Če sprejmemo tak pogled, odpremo religioznim osebam možnosti za razvoj na vseh področjih življenja, ne da bi deviantni pogledi, ki si prisvajajo naziv religije, odvzeli prostor za misel in ne da bi bili oškodovani Resnica religije, Sveto in Sublimno, ki so del njenega bistva.

Po drugi strani pa je živa in učinkovita interpretacija religije zagotovljena z njeno prisotnostjo v sodobnem življenju, ne bomo pa mogli biti prisotni v sodobnem svetu, če ne bomo pridobili natančnega znanja o najbolj pomembnih aktualnih dejstvih, če ne bomo odkrili načinov in metod, da se s sodobnostjo soočimo in ob tem ohranimo našo zgodovinsko-kulturno identiteto; po mojem mnenju je zahodna civilizacija danes pomembno dejstvo, čeprav predstavlja zahod za nas politične vidike, ki so nesprejemljivi, in čeprav je malo nezahodnih narodov, ki niso na svoji koži občutili trpljenja in biča zatiranja s strani političnega in ekonomskega zahoda, tako po krivdi starega kolonializma kot sodobnega ekspanzionizma. Toda politični in ekonomski vidik je le enden od obrazov zahoda. V svoji celoti se identificira z določeno civilizacijo, ki je razvila svojo posebno kulturo; in ta civilizacija in kultura sta utemeljeni na posebnih pogledih in vrednotah, ki jih je potrebno spoznati, če ne želimo ostati omejeni s površinskim in varljivim znanjem o samem zahodu. Nujno je, da med poglobljanjem tega znanja gledamo na zahod in ga skušamo razumeti brez sovraštva in ljubezni, tako da smo na eni strani pozorni na njegove nevarnosti, na drugi pa sprejmemo njegove humane osvojitve. Vse to bo možno, če bomo dosegli pristno miselno in zgodovinsko zrelost in v soju te zrelosti našli moč za razilikovanje in izbiro, tako da si bomo ob tem naložili tudi odgovornost naše izbire.